

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ اسلام
دانشگاه باقر العلوم

عنوان:

تاریخ تشیع قم از دوره مغول تا پایان دوره صفوی

استاد راهنما:

حجت الاسلام دکتر محسن الویری

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر سید حسین فلاح زاده

نگارش و پژوهش:

مریم سادات قدمی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

اولیاء، بزرگان و آئین خدا، دل‌های محل معرفت خدا، منزلگاه ذکر خدا، معدن رحمت حق، خزانه‌دارهای دانش، نهایت بردباری، ری‌ش‌های کرامت، پی‌شوایان امت‌ها و ولی نعمت‌ها، درهای ایمان و امی‌نهای رحمان، آشکارکنندگان اوامر و نواهی، داعی‌ان به سوی خدا، مخلصین و راهنمایان خلق به سوی خدا و تقدیم به چهارده وجود مطهر، برگزیده عالم که جهان به نور آنها منور است و به چهارده نوری که قم حرم آنهاست.

تقدیر و تشکر

حمد و سپاس خداوندی را سزااست که قدرت لایزال هستی است و وجود ما بسته به قدرت اوست. غنی بالذات است و قادر متعال. وجودی که هرگاه یادش کنیم بر ایمانمان بیفزاید و نعمتش را بر ما افزون کند. خدا را شاکر هستیم که در تمام مراحل تدوی این پژوهش مرا یاری کرد توفیقم داد تا این اثر هرچند ناقص را تدوین نمایم.

پس از تشکر و قدردانی از خداوند متعال از کسانی که مرا در تدوین این پژوهش یاری کردند تشکر می‌کنم که من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق.

از همه اساتید محترم گروه تاریخ این دانشگاه که در طول دوران تحصیل زحمات زیادی را متقبل شده‌اند تشکر و قدردانی می‌نمایم. بالخصوص اساتید محترمی که مرا در تدوین این پژوهش یاری رساندند. از جناب آقای دکتر محسن الویری که راهنمایی این پژوهش را بر عهده داشتند و صمیمانه و با دقت مرا راهنمایی کردند تشکر می‌کنم. همچنین از جناب آقای دکتر سید حسین فلاح‌زاده که در سمت استاد مشاور مرا یاری کردند صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نمایم. از مسؤولین کتابخانه که زحمات زیادی را در طی این دوران تحصیل متحمل شده‌اند به خصوص مسؤولین کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام که زحمات فراوانی را در طی تدوین این پژوهش متحمل شده‌اند تقدیر و تشکر می‌نمایم.

و سپس از پدر و مادر بزرگوارم که در طول تدوین این پژوهش مرا حمایت کرده‌اند، سپاسگزاری می‌نمایم.

چکیده

عنوان پژوهش حاضر تاریخ تشیع قم از دوره مغول تا پایان صفویه است. سؤال اصلی پژوهش از چگونگی وضعیت کلی تشیع قم در طی این قرون از قرن هفتم تا پایان دوره صفوی است. در فرضیه این پژوهش بیان شده که شیعیان قم از دهه سوم قرن هفتم تا اواسط قرن هشتم از جنبه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی تغییر محسوسی نداشتند ولی از آن پس به یک نشاط و رونق گسترده‌ای دست یافتند.

برای دست یافتن به منظور اصلی این پژوهش چارچوب مفهومی در نظر گرفته شد که هر کدام از مفاهیم سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی را مورد بررسی قرار دهد و مفهومی را که با این پژوهش سازگارتر است ارائه دهد. سپس بر طبق سؤالات فرعی پژوهش چهار فصل برای این پژوهش در نظر گرفته شد. در فصل اول که مربوط به اوضاع سیاسی شیعیان قم از قرن هفتم تا پایان دوره صفوی است از خاندان‌ها و شخصیت‌های مقتدر سیاسی قم و حاکمان و امرای این شهر و توجه حکومت مرکزی به این شهر و اقدامات و فرامین آنها در طی چند سند مکتوب یاد شده است.

در فصل دوم که اوضاع اجتماعی شیعیان قم از قرن هفتم تا پایان دوره صفوی است از خاندان‌ها و شخصیت‌های پرنفوذ اجتماعی چون دعویدار، رضوی و فتاح یاد شده است. بحث اوقاف و بحث‌هایی پیرامون اوقاف و محتوای اسنادی که در قسمت اوضاع سیاسی از آنها یاد شده در این فصل مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد.

در فصل سوم که اوضاع فرهنگی شیعیان قم از قرن هفتم تا پایان صفویه است وضعیت مذهبی، اعتقادی، علمی، ادبی و هنری شیعیان قم مورد بررسی قرار گرفته از عالمان بسیاری یاد شده که در گسترش و ارتقاء سطح علمی شیعیان قم نقش بسیاری داشتند از شعرای قمی که در دربار صفوی و قبل از صفوی در دربار ترکمانان حضور داشتند یاد شده است. از مساجد، مدارس و معماری بناهای شیعه در قم مطالب مناسبی آورده شده است.

در فصل چهارم که اوضاع اقتصادی شیعیان قم از قرن هفتم تا پایان دوره صفوی را بیان کرده است از کشاورزی و صنایع مردم شیعه قم یاد کرده است. در بخش کشاورزی از محصولات گسترده و فراوان شهر و صدور آن به شهرهای دیگر سخن به میان آمده و صنایع متعدد این شهر و صدور آن به شهرهای دیگر در این فصل آورده شده است.

به طور کلی اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شیعیان قم پس از حمله مغول تا بی‌ش از صد سال از وضعیت مطلوبی برخوردار نبود و در رکود و ضعف شدیدی قرار داشت ولی از این مدت به بعد با حکومت خاندان صفی که از اقتدار خاصی برخوردار بودند وضعیت کلی شیعیان رویه بهبود رفت به طوری که در زمان حکومت این خاندان شهر قم یکی از شهرهای مهم آن دوران تلقی شد و از دوران حکومت این خاندان بهبود اوضاع کلی قم شروع شد و بهتری ثمره آن در دوره حکومت صفوی به بارنشست و اوضاع کلی قم در این دوران از وضعیت بسیار خوبی برخوردار شد.

واژگان کلیدی:

قم، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی

فهرست مطالب

1	مقدمه: طرح تفصیلی تحقیق
2	1- بیان مسأله
2	2- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده
3	3- پیشینه پژوهش
3	4- سؤال اصلی پژوهش
4	5- فرضیه پژوهش
4	6- مفاهیم
4	شعیان:
5	سیاسی:
5	اجتماعی:
5	فرهنگی:
5	اقتصادی:
5	7- سؤالات فرعی:
6	8- پیش فرض های پژوهش:
6	9- اهداف پژوهش:
6	10- روش پژوهش و گردآوری اطلاعات و داده ها:
6	11- سازماندهی پژوهش:
8	نقد و بررسی منابع و مآخذ
8	1- مطلع سعیدین
8	2- حبیب السیر
10	3- احسن التواریخ

11	4- سفرنامه ونیزیان در ایران
11	5- خلاصه التواریخ
13	6- تاریخ عالم‌آرای عباسی
15	7- تذکره تحفه سامی
15	8- خلد برین
16	9- تذکره نصرآبادی
16	10- تربت پاکان
18	چارچوب مفهومی
18	اجتماع:
22	سیاست:
25	فرهنگ
27	اقتصاد
29	جمع‌بندی چارچوب مفهومی
33	سخن‌مقدماتی
Error! فصل اول: اوضاع سیاسی شیعیان قم از قرن هفتم تا پایان دوره صفوی	
Bookmark not defined.	
Error! Bookmark not defined. خاندان صفی	
Error! Bookmark not defined. 1- خواجه تاج‌الدین علی اصیل	
Error! Bookmark not defined. 2- خواجه علی صفی	
Error! Bookmark not defined. 3- خواجه محمود قمی	
Error! Bookmark not defined. 4- خواجه اصیل‌الدین قمی	
Error! Bookmark not defined. 5- خواجه ابراهیم	
Error! Bookmark not defined. 6- خواجه محمد	
Error! Bookmark not defined. خاندان منشی	

- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [قاضی احمد قمی](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [فرزندان و نوادگان](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [1- امیر صفی الدین محمد](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [2- میر محمد هاشم](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [3- صفی الدین محمد](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [پدران و خویشاوندان قاضی احمد](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [1- امیر سید احمد](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [2- قاضی شرف الدین عبدالمجید](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [3- آقا کمال الدین حسینی مسیبی](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [4- آقا فتوح الدین فتح الله](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [5- شرف الدین حسین میرمنشی](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [6- میر وجیه الدین خلیل الله](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [7- میرزا محمود](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [8- میر سراج الدین علی قمی](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [9- میر سید علی رضوی قمی](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [رجال سیاسی](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [سید صدرالدین ابراهیم قمی](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [خواجہ بہاء الدین ہبہ الله قمی](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [خواجہ یحیی قمی](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [امیرزادہ خلیل](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [عبدالله پروانچی](#)
- [Error! Bookmark not defined.](#)..... [امیرزادہ سعد وقاص](#)

<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>قتلق خواجه</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>امیر الیاس خواجه</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>سلطان محمد بهادر</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>شاه قاضی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>امیرک احمد بن فیروزشاه</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>امیر درویش علی میرک</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>شاه ولی قوز</u>
<u>Error!</u>	<u>شاه حاجی بیک گاورودی همدانی فرزند پیرحاجی بیک</u>
<u>Bookmark not defined.</u>	
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>اسکندر رکابدار</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>منصور بیک سهراب</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>سیر تحولات سیاسی شیعیان قم</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>یورش پنج ساله</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>یورش هفت ساله</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>یعقوب میرزا:</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>منصور بیک سهراب</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>آیبه سلطان</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>اسلمش بیک</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>زمینه‌های اجتماعی موفقیت صفویان</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>1- آقا فتح الله خان کمترین</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>2- آقا کمال الدین حسین</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>3- دورمیش خان شاملو</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>4- شاه قلی خلیفه</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>5- علیقلی خلیفه ذوالقدر</u>

Error! Bookmark not defined.	6- القاس میرزا
Error! Bookmark not defined.	7- ولی خلیفہ شاملو
Error! Bookmark not defined.	8- حیدر بیک جابوق (جابوق)
Error! Bookmark not defined.	9- ابراہیم بیگ
Error! Bookmark not defined.	10- علیقلی سلطان ذوالقدر
Error! Bookmark not defined.	11- سلیمان خلیفہ ترکمان
Error! Bookmark not defined.	12- حسین خان بیگ شاملو
Error! Bookmark not defined.	13- حسن صلابی اصفہانی
Error! Bookmark not defined.	14- حسینقلی بیک
Error! Bookmark not defined.	قم و ضرب سکہ
Error! Bookmark not defined.	توجہ شاہان صفوی بہ شہر قم
Error! Bookmark not defined.	اسناد
Error! Bookmark not defined.	سند اول:
Error! Bookmark not defined.	سند دوم
Error! Bookmark not defined.	سند سوم
Error! Bookmark not defined.	سند چہارم
Error! Bookmark not defined.	سید شجاع الدین سلطان محمود
Error! Bookmark not defined.	امیر سلطان احمد
Error! Bookmark not defined.	میرشمس الدین نقیب رضوی
Error! Bookmark not defined.	میرمحمد سعید رضوی
Error! Bookmark not defined.	میرزا یحیی مجتہد و میرجعفر
Error! Bookmark not defined.	1- میرزا محمدجعفر قمی
Error! Bookmark not defined.	2- میرزا محمد ابراہیم مستوفی

فصل دوم: اوضاع اجتماعی شیعیان قم از قرن هفتم تا پایان دوره صفوی.....

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined......مقدمه

Error! Bookmark not defined......جغرافیای شهری قم

Error! Bookmark not defined......شهر قدیم

Error! Bookmark not defined......رودخانه قم

Error! Bookmark not defined......تپه‌های قل درویش

Error! Bookmark not defined......نهر سعد

Error! Bookmark not defined......مدرسه سورانیک

Error! Bookmark not defined......میدان میر

Error! Bookmark not defined......درب اصفهان

Error! Bookmark not defined......دروازه قلعه

Error! Bookmark not defined......دروازه کنکان

Error! Bookmark not defined......زاویه منصوربیک

Error! Bookmark not defined......سروژ و سروزار

Error! Bookmark not defined......محلات و کوی‌های قم

Error! Bookmark not defined......محله اول:

Error! Bookmark not defined......محله دوم:

Error! Bookmark not defined......محله سوم:

Error! Bookmark not defined......محله چهارم:

Error! Bookmark not defined......محله پنجم:

Error! Bookmark not defined......محله ششم:

Error! Bookmark not defined......محله هفتم:

Error! Bookmark not defined.	محلۀ هشتم:
Error! Bookmark not defined.	محلۀ نهم:
Error! Bookmark not defined.	وضعیت اجتماعی شیعیان قم در دوره مغول و ایلخانان
Error! Bookmark not defined.	وضعیت شیعیان قم در دوران فترت
Error! Bookmark not defined.	خانندان دعویدار
Error! Bookmark not defined.	خانندان فتحان
Error! Bookmark not defined.	سیر تطور نهاد وقف در جامعۀ شیعه‌نشین قم
Error! Bookmark not defined.	وقف‌نامه‌ها
Error! Bookmark not defined.	الف - مدرسه نجف‌قلی بیک
Error! Bookmark not defined.	ب - مدرسه مؤمنیه
Error! Bookmark not defined.	ج - مدرسه خان
Error! Bookmark not defined.	د - مدرسه فیضیه
Error! Bookmark not defined.	و - مسجد امام حسن عسکری
Error! Bookmark not defined.	ه - از نمونه وقف‌های دیگر
Error! Bookmark not defined.	نقابت
Error! Bookmark not defined.	چگونگی انتخاب نقیبان
Error! Bookmark not defined.	شرایط رسیدن به مقام نقابت
Error! Bookmark not defined.	تولیت
Error! Bookmark not defined.	متولی منصوص
Error! Bookmark not defined.	متولی منصوب یا متصدی
Error! Bookmark not defined.	انواع تولیت در آستانه مقدسه حضرت فاطمه معصومه (س)
Error! Bookmark not defined.	فصل سوم: اوضاع فرهنگی شیعیان قم از قرن هفتم تا پایان دوره صفوی

<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>فرهنگ</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>الف- وضعیت مذهبی قم</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>1- تعصب مذهبی شیعیان قم</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>2- توجه شیعیان قم به امور مذهبی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>3- توجه به شعائر مذهبی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>4- برگزاری مراسم عاشورا:</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>ب - وضعیت علمی شیعیان قم</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>ج- علمای قم:</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>1- ملا محمدطاهر قمی:</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>2- قاضی سعید قمی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>3- شیخ احمد قمی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>4- ملاعبدالرزاق لاهیجی قمی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>از آثار اول:</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>5- میرزا حسن لاهیجی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>6- میرزا محمد مشهدی قمی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>از تألیفات او:</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>7- سید صدرالدین رضوی قمی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>د- وضعیت ادب و هنر در قم</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>1- ادبیان قم:</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>1- خلاصه التواریخ</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>2- گلستان هنر</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>3- تذکره مجمع الشعرا</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>4- منتخب الوزراء</u>

5- جمع الخيار.....Error! Bookmark not defined.

6- دیوان ابراهیم میرزا صفوی.....Error! Bookmark not defined.

7- دیوان اشعار.....Error! Bookmark not defined.

8- رساله در احوال و مفاخر و مناقب شهر قم

not defined.

2- شعرای قم قبل از دوره صفوی.....Error! Bookmark not defined.

1-2 قاضی مسعود قمی.....Error! Bookmark not defined.

2-2 مقبول قمی:.....Error! Bookmark not defined.

3-2 جلال جعفر:.....Error! Bookmark not defined.

4-2 انصاری قمی:.....Error! Bookmark not defined.

Error! الف: مکتب وقوع و شاعران وقوع گوی قمی.....

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. ب: سبک هندی و شاعران قمی

defined.

Error! Bookmark not defined. شعرای قمی دوره صفوی

defined.

2- 5 اصلی قمی:.....Error! Bookmark not defined.

2- 6 الوانی قمی:.....Error! Bookmark not defined.

2- 7 محمد قلی آصف قمی:.....Error! Bookmark not defined.

2- 8 امین قمی:.....Error! Bookmark not defined.

2- 9 بسمل قمی.....Error! Bookmark not defined.

2- 10 تابع قمی:.....Error! Bookmark not defined.

2- 11 تقی قمی:.....Error! Bookmark not defined.

2- 12 تنهای قمی:.....Error! Bookmark not defined.

2- 13 ثابت قمی:.....Error! Bookmark not defined.

- Error! Bookmark not defined.....: 14 جاسبی قمی: 2-14
- Error! Bookmark not defined.....: 15 جزوی قمی: 2-15
- Error! Bookmark not defined.....: 16 حامدی قمی: 2-16
- Error! Bookmark not defined.....: 17 حسن قمی: 2-17
- Error! Bookmark not defined.....: آثار و سبک او: 2-17
- Error! Bookmark not defined.....: 18 حضوری قمی: 2-18
- Error! Bookmark not defined.....: 19 حیرانی قمی: 2-19
- Error! Bookmark not defined.....: 20 داعی انجدانی قمی: 2-20
- Error! Bookmark not defined.....: 21 داعی تفرشی قمی: 2-21
- Error! Bookmark not defined.....: 22 درکی قمی: 2-22
- Error! Bookmark not defined.....: 23 سدید قمی: 2-23
- Error! Bookmark not defined.....: 24 سلطان قمی: 2-24
- Error! Bookmark not defined.....: 25 ساکنی قمی: 2-25
- Error! Bookmark not defined.....: 26 شاه میرتقی قمی: 2-26
- Error! Bookmark not defined.....: 27 شعف قمی: 2-27
- Error! Bookmark not defined.....: 28 شکیبی قمی: 2-28
- Error! Bookmark not defined.....: 29 شمس الدین قمی: 2-29
- Error! Bookmark not defined.....: 30 صافی قمی: 2-30
- Error! Bookmark not defined.....: 31 صفیر قمی: 2-31
- Error! Bookmark not defined.....: 32 عارض قمی: 2-32
- Error! Bookmark not defined.....: 33 عبدالحق قمی: 2-33
- Error! Bookmark not defined.....: 34 عبد مناف قمی: 2-34
- Error! Bookmark not defined.....: 35 علی قمی: 2-35

- Error! Bookmark not defined..... 36-2 غضنفر گلجاری قمی
- Error! Bookmark not defined..... 37-2 فارغ قمی
- Error! Bookmark not defined..... 38-2 فسونی قمی
- Error! Bookmark not defined..... 39-2 قاضی علانی کره رودی قمی
- defined.
- Error! Bookmark not defined..... 40-2 قاضی کره رودی قمی
- Error! Bookmark not defined..... 41-2 کاظم قمی
- Error! Bookmark not defined..... 42-2 کاملی قمی
- Error! Bookmark not defined..... 43-2 مخلص نراقی قمی
- Error! Bookmark not defined..... 44-2 مشربی قمی
- Error! Bookmark not defined..... 45-2 مشفق قمی
- Error! Bookmark not defined..... 46-2 مفرد قمی
- Error! Bookmark not defined..... 47-2 مقبول قمی
- Error! Bookmark not defined..... 48-2 ملک طیفور انجدانی
- Error! Bookmark not defined..... 49-2 موسوی قمی
- Error! Bookmark not defined..... 50-2 نافع قمی
- Error! Bookmark not defined..... 51-2 نظری قمی
- Error! Bookmark not defined..... 52-2 نعیمای قمی
- Error! Bookmark not defined..... 53-2 واحد قمی
- Error! Bookmark not defined..... 54-2 والهی قمی
- Error! Bookmark not defined..... 55-2 وحدت قمی
- Error! Bookmark not defined..... 56-2 وحیدی قمی
- Error! Bookmark not defined..... 57-2 هاشمی قمی
- Error! Bookmark not defined..... 58-2 آصف قمی

<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>59 اشکی قمی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>60 ایمن قمی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>61 بهاری قمی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>62 تعظیم قمی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>63 شهیدای قمی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>64 کامی قمی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>65 یحیی قمی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>66 ملک قمی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>ر- مدارس</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>1- مدرسه رضویه</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>2- مدرسه غیاثیه</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>3- مدرسه فیضیه</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>4- مدرسه شادقلی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>5- مدرسه ساروتقی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>6- مدرسه مؤمنیه یا تحویلخانه</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>7- مدرسه مهدی قلیخان</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>8- مدرسه جهانگیرخان</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>9- مدرسه دارالشفاء</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>ز - معماری بناهای مذهبی شیعه در دوره ایلخانی</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>س - معماری بناهای مذهبی شیعیان قم</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>1- حرم و بیوتات متبرک</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>2- گنبد</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>3- رواقها</u>

Error! Bookmark not defined.	<u>ایوان طلا و مرافق و مناره‌ها</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>5- مقبره شاه صفی</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>6- مقبره شاه عباس دوم</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>7- بقعه شاه سلیمان و شاه سلطان حسین</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>توجه شاهان به حرم مطهر حضرت فاطمه معصومه (س)</u>
	not defined.
Error! Bookmark not defined.	<u>ش - معرفی بنای امامزادگان قم</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>1- بنای شاهزاده جعفر موسوی</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>2- معرفی بنای امامزاده سید سربخش</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>گنبد</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>گچکاری:</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>بررسی کتیبه‌ها</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>شرح زندگانی سید سربخش</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>3- شاه احمد بن قاسم</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>نوع نقشه:</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>نمای خارجی</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>نمای داخلی</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>ورودی بنا</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>گنبد</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>تزیینات</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>کاشیکاری:</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>مقرنسکاری:</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>بررسی کتیبه‌ها</u>
Error! Bookmark not defined.	<u>تاریخ و انتساب بنا</u>

<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>4- معرفی بنای خدیجه خاتون</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>گنبد</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>کاشی کاری بنا</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>بررسی کتیبه‌ها</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>تاریخ بنا</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>5- شاهزاده ابواحمد محمد بن حنفیه</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>تاریخ بنا</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>6- بنای مزار شاه جعفر</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>7- بنای شاهزاده ابراهیم</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>8- شاهزاده ابراهیم</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>9- بنای چهل اختران</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>10- مقبره باغ گنبد سبز</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>11- علی بن بابویه</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>12- احمد بن اسحاق</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>13- امامزاده طیب و طاهر</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>14- سکینه خاتون</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>15- بابامسافر</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>16- سلطان محمد شریف</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>17- سید ابوالحسن رضا</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>18- بقعه مجاور صحن مزار در بهشت</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>19- صفورا</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>20- کعبه</u>
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	<u>21- معصومه</u>

Error! Bookmark not defined.	22- شاهزاده ابراهیم
Error! Bookmark not defined.	23- شاهزاده محسن
Error! Bookmark not defined.	24- امامزاده حلیمه خاتون
Error! Bookmark not defined.	25- امامزاده سلیمان
Error! Bookmark not defined.	26- شاه قاسم
Error! Bookmark not defined.	27- امامزاده سید ابوالاحمد
Error! Bookmark not defined.	28- شاهزاده حمزه
Error! Bookmark not defined.	29- خاکفرج
Error! Bookmark not defined.	30- شاهزاده اسماعیل
Error! Bookmark not defined.	31- شاهزاده هادی
Error! Bookmark not defined.	32- امامزاده ابراهیم
Error! Bookmark not defined.	33- شاهزاده زکریا
Error! Bookmark not defined.	34- امامزاده
Error! Bookmark not defined.	معماری مساجد شیعه
Error! Bookmark not defined.	1- مسجد امام حسن عسکری (ع)
Error! Bookmark not defined.	2- مسجد جمعه (جامع)
Error! Bookmark not defined.	3- مسجد عشقعلی
Error! Bookmark not defined.	آثار بازمانده از شیعه در طی قرن‌های هفتم تا دوازدهم
Error! Bookmark not defined.	defined.
Error! Bookmark not defined.	سکه‌های خواجه محمود سومین امیر خاندان
Error! Bookmark not defined.	کتاب تألیف شده در قم
Error! Bookmark not defined.	بانیان بناهای خیر
Error! Bookmark not defined.	فصل چهارم: اوضاع اقتصادی قم از قرن هفتم تا پایان صفویه
Error! Bookmark not defined.	defined.

<u>Error! Bookmark not defined.</u>	اقتصاد
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	وضعیت اقتصادی شیعیان قم
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	مرکزیت
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	کشاورزی اساس اقتصاد قم
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	محصولات عمده کشاورزی
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	صنایع قم
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	جمع بندی و نتیجه گیری
<u>Error! Bookmark not defined.</u>	فهرست منابع و مآخذ

مقدمه:

طرح تفصیلی تحقیق

1- بیان مسأله

تشیع که از همان زمان پیامبر گرامی اسلام (ص) به خصوص با جریان غدیر شکل گرفته بود در طی جریان قتل عثمان و خلافت امیرالمؤمنین (ع) بیشتر در بعد کیفی و کمی رشد کرد و در عراق گسترش یافت و پس از شهادت حضرت علی (ع) تشیع در بسیاری از قبایل عرب عراق منتشر شده و از طریق آنها به تمامی سرزمین‌های اسلامی از مصر تا یمن و از آنجا به ایران منتقل شد. در واقع چون ایران خاستگاه مناسبی برای رشد اندیشه‌های شیعی بوده است بسیاری از شیعیان عراق راهی مناطق ایران شدند و همین‌ها بودند که در نفوذ و گسترش تشیع در ایران نقش آفریدند.

از میان شهرهای ایران شهر قم به دلیل پیشتازی در تشیع جزء نخستین شهر شیعی در ایران است. جریان تشیع که در قم از اواخر قرن اول هجری توسط اعراب اشعری آغاز شده بود با کوشش و پشتکار آنان به تدریج گسترش پیدا کرد و تا قرن هفتم تحولاتی را پشت سر گذراند. در قرن هفتم طبق نقل بسیاری از مورخین در حمله مغول قربانی تعصبات مذهبی گردیده و به سختی ویران شد و مردم آن قتل عام شدند و این ویرانی و رکود جامعه تا حدود یک قرن طول کشید و پس از آن تا پایان دوره صفویه تحولاتی را پشت سر گذراند که این پژوهش در نظر دارد تحولات جریان تشیع از قرن هفتم تا پایان دوره صفوی را مورد بررسی قرار دهد.

2- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده

به دلیل علاقه زیادی که به بحث تشیع و بخصوص تشیع قم، به عنوان اولین و مهم‌ترین مرکز شیعی در ایران، داشتم این موضوع را انتخاب کردم و به نظر می‌رسد چون این شهر جزء

اولین شهرهای ایران بوده است، از لحاظ تحقیق و بررسی در بین دیگر شهرهای ایران از موقعیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و چون علاقه زیادی به چگونگی سیر تشیع از ابتدا تاکنون داشتیم هفت قرن اول را در دوره کارشناسی بررسی کردیم و در این مقطع ادامه آن را از قرن هفت به بعد تا پایان صفویه انتخاب کردیم.

3- پیشینه پژوهش

در ارتباط با تاریخ قم و موضوعات مختلف آن کارهای بسیاری انجام شده است که هر کدام در خور توجه است، اما کتاب یا مقاله‌ای با عنوان این پژوهش پیدا نشد. و کتاب‌ها یا آثاری که در این ارتباط هست هر کدام بخشی از مباحث این پژوهش را کار کرده‌اند که شمار آنها فراوان است. از بین آثاری که در این باره بسیار حائز اهمیت است و در خور توجه است آثار آقای مدرسی طباطبایی است که به صورت کتاب یا مقاله در موضوعات مختلف ارائه شده است. یکی از آثار آقای مدرسی طباطبایی که شباهت بیشتری به کار این پژوهش دارد، کتاب تاریخ قم در قرن نهم است. هر چند که فقط یک قرن از حیطه بحث این پژوهش را شامل می‌شود ولی چون مباحث آن نسبت به آثار دیگر کاملتر است بیشتر در خور توجه است. مباحث این کتاب درباره خصوصیات جغرافیایی، موقعیت کشوری، سیاست، اقتصاد، اوضاع اجتماعی، مذهب، والیان و حکام، خاندان‌ها و شخصیت‌ها، حوادث و رویدادها و آثار بازمانده مطالب بسیار مفیدی را داراست که مورد استفاده این پژوهش هم قرار گرفته است. نظر مؤلف در این کتاب این است که شهر قم پس از حمله سپاه مغول و ویرانی به جا مانده از آنها در دومین دهه قرن هفتم تا حدود یک قرن در رکود و ضعف فرو رفت و موقعیت پیشین خود را از دست داد اما از اواسط قرن هشتم به بعد بود که نشاط و رونق گسترده‌ای را به دست آورد.

4- سؤال اصلی پژوهش

وضعیت کلی تشیع در قم از قرن هفتم تا پایان حکومت صفوی چگونه بود؟

5- فرضیه پژوهش

شیعیان قم از دهه سوم قرن هفتم تا اواسط قرن هشتم از جنبه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی تغییر محسوسی نداشتند ولی از آن پس به یک نشاط و رونق گسترده‌ای دست یافتند.

6- مفاهیم

شیعیان: به معنی یاران و پیروان است و در اصطلاح به کسانی که حضرت علی(ع)، را به صورت ویژه همراهی کردند و به امامت و خلافت او به استناد نص و وصیت، خواه روشن و آشکار و خواه پنهان و پوشیده گراییدند و گفتند امامت از فرزندان او بیرون نمی‌رود و اگر بیرون یابد به ستم از سوی دی‌گران و یا به تقی‌ه از سوی امام است. همچنین گفتند امامت مسأله‌ای مصلحتی نیست که به انتخاب مردم واگذاشته شده باشد و به نظر آنان نصب امام صورت پذیرد. بلکه مسأله‌ای بنیادین و خود رکن دین است و به فراموشی سپردن، واگذاشتن و نیز سپردن آن به عامه مردم و به حال خود رها کردن آن بر پیامبران روا نیست.¹ این شیعیان که اثنی عشری هستند معتقدند که پس از موسی بن جعفر امام صاحب هدایت علی بن موسی(ع) است که مرقدش مشهد طوس است و پس از آن حضرت محمد تقی که مدفن کری‌جیش در مقابر قریش است و پس از آن حضرت امام علی بن محمد که مشهد مکرمش در سامراست و پس از آن امام حسن عسکری زکی است و پس از آن حجة الله القائم مهدی است که به امر خدا غایب شده و به امر خدا ظهور خواهد کرد و او آخرین کواکب ولایت و هدایت است² و این اعتقاد شیعیان اثنی عشری به مردم قم

¹ - ابوالفتح محمد بن عبدالکریم شهرستانی، الملل و النحل، ترجمه افضل الدین صدر
ترکه اصفهانی، تصحیح دکتر سید محمد رضا جلالی نایینی، تهران، اقبال، 1350، ص
106.

² - همان، ص 130.

است. 1 و 2 و 3 و 4

سیاسی: هر امری که مربوط به قدرت چه در سطح خرد و کلان، مربوط به دولت، مدیریت و چگونگی فعالیت دولت باشد.

اجتماعی: هر امری که مربوط به جامعه و روابط بین افراد جامعه و مسائل خاص و اهداف خاص بین آنهاست.

فرهنگی: هر امری که مربوط به آفرینش‌های مادی و معنوی بشر و نتایج سازمان‌یافته تجربه بشری در طی روزگاران باشد.

اقتصادی: هر امری که با مبادله و داد و ستد سروکار داشته باشد و موجب پدید آمدن پول و ثروت شود.

7- سؤالات فرعی:

- 1- وضعیت سیاسی شیعیان قم از قرن هفتم تا پایان صفویه چگونه بود؟
- 2- وضعیت اجتماعی شیعیان قم از قرن هفتم تا پایان صفویه چگونه بود؟
- 3- وضعیت فرهنگی شیعیان قم از قرن هفتم تا پایان صفویه چگونه بود؟
- 4- وضعیت اقتصادی شیعیان قم از قرن هفتم تا پایان صفویه چگونه بود؟

¹ - داریوش آشوری، دانشنامه سیاسی، چاپ اول، تهران، سهرودی، 1366، ص

² - دکتر محمد آراسته خو، فرهنگ اصطلاحات علمی- اجتماعی، چاپ اول، تهران، چاپخش، 1381، ص 455.

³ - داریوش آشوری، تعریف‌ها و مفهوماها، تهران، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، 1357،

⁴ - دکتر مهدی تقوی، مبانی علم اقتصاد، چاپ دوم، مرکز آموزش و پژوهش صنایع

8- پیش فرض های پژوهش:

- 1- قم یکی از شهرهای شیعه‌نشین ایران بوده است.
- 2- شهر شیعه‌نشین قم در قرن هفتم به دست سپاه مغول مورد حمله شدید قرار گرفت.

9- اهداف پژوهش:

هدف پژوهش دادن پاسخی مناسب به سؤال اصلی پژوهش است.

10- روش پژوهش و گردآوری اطلاعات و داده‌ها:

روش این پژوهش تاریخی و گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای است.

11- سازماندهی پژوهش:

این پژوهش با یک مقدمه و چارچوب مفهومی آغاز می‌شود و دارای چهار فصل می‌باشد. فصل اول این پژوهش به بررسی اوضاع سیاسی شیعیان قم در محدوده قرن هفتم تا پایان حکومت صفوی می‌پردازد. در این فصل به بررسی خاندان‌های بانفوذ و محلی قم پرداخته شده است و از حاکمان سیاسی قم در این محدوده یاد شده است. و تحولات سیاسی قم پس از حمله مغول تا پایان حکومت صفوی مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل دوم این پژوهش اوضاع اجتماعی شیعیان قم در محدوده قرن هفتم تا پایان حکومت صفوی مورد بررسی قرار می‌گیرد. ابتدا اوضاع اجتماعی شیعیان قم در دوره مغول و ایلخانان و سپس اوضاع آن در دوره فترت مورد بررسی قرار گرفته است. از خاندان‌های بانفوذ اجتماعی به طور مشروح یاد شده است. از سیستم اجتماعی وقف یاد شده است و متن وقف‌نامه‌ها و موارد وقفی دیگر آورده شده است. دلالت‌های اجتماعی اسناد سیاسی در این فصل آورده شده است.

در فصل سوم پژوهش که اوضاع فرهنگی شیعیان قم را مورد بررسی قرار داده است وضعیت علمی و ادبی و مذهبی، هنر و معماری خاص شیعیان قم مورد بررسی قرار گرفته است. در این فصل علمایی که در این شهر زندگی می‌کردند و صاحب اثر بودند و یا علمایی

که از شهر قم به شهرهای دیگر سفر کردند و آثار شیعه را به نقاط دیگر اشاعه دادند و همچنین شعرای قمی که در این شهر ساکن بودند و آثاری را به ظهور رسانیدند و همچنین شعری که از قم به مکانه او نقاط دیگر رهسپار شدند و آثار خود را به دیگر مناطق انتقال دادند. وضعیت هنر و معماری بناهای شیعیان این شهر مانند بنای مقابر امامزادگان، مساجد، مدارس که در فاصله بین قرن هفتم تا پایان حکومت صفوی ایجاد یا مرمت شده‌اند مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل چهارم اوضاع اقتصادی شیعیان قم مورد بررسی قرار گرفته است و از کشاورزی و صنایع قم در محدوده قرن هفتم تا پایان حکومت صفوی به طور مشروح یاد شده است.

نقد و بررسی منابع و مأخذ

منابعی که در این قسمت مورد بررسی قرار می‌گیرد مهم‌ترین و پرکاربردترین آنها در این پژوهش است و بر اساس توالی زمانی مرتب شده است.

1- مطلع سعدین

این کتاب تألیف کمال الدین عبدالرزاق سمرقندی است که در دو جلد نگاشته شده است. موضوع کتاب حوادث کشور ایران در فاصله سال‌های 704-873 ه. ق می‌باشد. جلد اول این کتاب بیشتر اقتباس از ذیل جامع التواریخ رشیدی تألیف شهاب الدین عبدالله معروف به حافظ ابرو و ظفرنامه شرف الدین علی یزدی است. تألیفات حافظ ابرو در باب تاریخ آل کرت، آل مظفر و سربداران است. اما جلد دوم که در شرح سلطنت شاهرخ و فرزندان وی و همچنین شرح سلطنت سلطان ابوسعید گورکانی است همراه با مشاهدات عینی مؤلف بوده و چون مؤلف در اردو و دربار شاهرخ می‌کانتی داشته است و مطالب تاریخی را یا به چشم خود دیده یا از ثقات شنیده است¹ از این جهت منبع مهم و موثقی برای این دوره تاریخی و پژوهش حاضر است.

از این کتاب بیشتر در باره اوضاع سیاسی قم که فصل پژوهش حاضر است استفاده شده است و تنها از مجلد دوم این کتاب که سرگذشت شاهرخ و فرزندان اوست و محدوده قرن‌های هشت و نه این پژوهش را در بر می‌گیرد و در فصل اول در قسمت رجال سیاسی از این کتاب استفاده زیادی شده است.

2- حیب السیر

این کتاب تألیف خواجه غیاث الدین بن خواجه همام الدین محمد بن خواجه جلال الدین بن برهان الدین محمد شیرازی معروف به خواندمیر از ادبا و مورخان نامدار قرن دهم

¹ - کمال الدین عبدالرزاق سمرقندی، مطلع سعدین و مجمع بحری، تصحیح

عبدالحسین نوای، تهران، طهوری، بی‌تا، مقدمه کتاب، ص 8.

هجری است و صاحب چندین کتاب دیگر از جمله دستور الوزراء است. خواندمیر این کتاب را با اشاره و تشویق خواجه حبیب الله وزیر تألیف کرد و به همین جهت این کتاب را به اسم او نام‌گذاری کرد.

این کتاب معروف‌ترین کتاب تاریخ فارسی است که پس از عهد مغول تاکنون پس از کتاب روضة الصفا تألیف شده است. تاریخ شروع تألیف این کتاب اوائل سال 927 هـ. ق و پایانش ربیع الاول سال 930 هـ. ق بوده است. این کتاب مشتمل بر یک مقدمه به نام افتتاح و خاتمه به عنوان اختتام و سه مجلد که هر جلدی به چهار جزء بخش می‌شود و به قول خودش جمعاً دوازده عقد است که هر چهار عقدی در یک درج منتظم شده است. مقدمه یا افتتاح در ذکر اول مخلوقات، خاتمه یا اختتام در عجائب ربع مسکون که به منزله قسمت جغرافیا و کتاب مسالک و ممالک است. جلد اول در تاریخ قبل از اسلام تا ظهور اسلام و احوال خلفای راشدین در چهار بخش: 1- انبیاء و حکماء 2- ملوک قدیم عرب و عجم و قیصره 3- ظهور خاتم الانبیاء 4- خلفای راشدین.

جلد دوم در ذکر مناقب ائمه اثناعشر و حکام بنی‌امیه و بنی‌عباس و سلاطین معاصر آنها. جلد سوم در باره سلاطین و حکام پس از خلفای عباسی شامل سلسله‌های مغول و تیمور و غیره تا اوایل عهد صفویه.

امتیازی که این کتاب بر سایر تواریخ دارد این است که در آخر هر دوره‌ای از ادوار تاریخ فصلی مخصوص در شرح حال وزرا و صدور رجال واجله سادات و نقبا و مشایخ علما و فضلا و شعرا و ارباب قلم و هنرمندان معروف آن دوره نوشته است از فصول ممتاز بسیار مهم و سودمند این کتاب است. این کار سرمشق مؤلفان دوره صفوی مخصوصاً صاحب عالم آرای عباسی واقع شده؛ چون مؤلف کتاب روضة الصفا میرخواند، جد مادری خود را سرمشق قرار داد محتویات کتاب او را احیاناً با همان تعبیرات که کم و بیش در آن تصرف شده باشد نقل کرده است. سبک انشای آن به شیوه منشیانة معمول رایج آن زمان یعنی قرن نهم و دهم هجری است که روح صنعتگری در ادبیات نفوذ کرده و نظم و نثر فارسی به صنایع ظریفه بدیع

آراسته شده است. نثر حبیب السیر از منشآت بسیار پخته شیوای طرز مسجع معمول آن زمان است که در حد متعارف صنایع بدیعی را به کار برده. از جمله خصایص انشاء و جمله بندی این کتاب آوردن افعال وصفی است که در نثر فارسی قرن 9-10 معمول و رایج بوده است.¹ در این پژوهش در قسمت فصل اول که تاریخ سیاسی شیعیان قم است از فصل سوم این کتاب استفاده شده است و در بحث از رجال سیاسی قم و همچنین از این کتاب در بخش اوضاع فرهنگی در قسمت شعرای قمی از این کتاب بهره گرفته شده است.

3- احسن التواریخ

این کتاب، تألیف حسن بیگ روملو است که در دوازده جلد نگاشته شده است که از آنها تنها دو جلد یازدهم و دوازدهم باقی مانده است و از سایر مجلدات آن تاکنون اثری در هیچ کجا یافت نشده است. جلد یازدهم در زمینه تاریخ فرزندان تیمور که اصطلاحاً سلاطین تیموری خوانده می‌شوند و جلد دوازدهم در مورد پادشاهان نخستین صفوی: اسماعیل و تهماسب و اسماعیل میرزا و تا ورود شاه محمد خدابنده به قزوین است. او کتاب خود را از روی تألیف عبدالرزاق سمرقندی به نام مطلع سعدین گرفته. انشای کتاب نسبتاً روان است هر چند به هنگام توصیف‌ها و مقام توجیهاات تا حدی مطول و ملال‌آور و مکرر است ولی در ذکر مطالب بسیار روشن و صریح و شفاف است. کتاب احسن التواریخ یکی از متون ارزنده عصر صفوی است، در زمینه تاریخ ایران و عثمانی بر اساس توالی سنین از سال 807-900 در کتاب حاضر سلطنت گورکانیان از سال 807 ه.ق یعنی مرگ تیمور و جلوس معین الدین شاهرخ پسر او بر اریکه پادشاهی شروع می‌شود. مؤلف کتاب پس از شرح وقایع سلطنت چهل و سه ساله شاهرخ به شرح زندگانی کوتاه و پرحادثه ده تن از امیرزادگان تیموری مبادرت می‌کند. دومین قسمت کتاب متضمن شرح وقایع و بیان حیات سیاسی ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو است. در این کتاب از زندگانی امیر قرايوسف قراقویونلو و پسرانش اسکندر و شاه

¹ - خواند می‌ر، حبیب السیر، ج 1، تهران، کتابفروشی خیام، 1362، ص 12 و 40.

محمد و جهان شاه به تفصیل یاد شده است. قسمت سوم مطالب کتاب مربوط به تاریخ سلاطین عثمانی است و متضمن شرح مجملی در باره تاریخ آل قرامان و آل اسفندیار و دیگر امرای ترکمان که در مناطق مختلف شبه جزیره آناتولی حکومت‌های کم و بیش توانا و دیرینه‌ای داشتند.

جلد دوازدهم این کتاب از جلد یازدهم معتبرتر است. زیرا جلد دوازدهم مشهودات نویسنده با مسموعات وی از افراد موثق است.¹

در این پژوهش در قسمت بحث از اوضاع سیاسی شیعیان قم از هر دو جلد آن استفاده شده است. در فصل اول در بخش رجال سیاسی بسیار از این کتاب استفاده شده است. در بخش اقتصادی این پژوهش در فصل چهارم از این کتاب بهره گرفته شده است.

4- سفرنامه ونیزیان در ایران

این سفرنامه مشتمل بر شش سفرنامه است که پنج تای آن را چهار تن از سفیران ونیزی و یکی را بازرگان گمنام از مردم همان دیار نوشته‌اند. از این شش کتاب چهار سفرنامه را خاورشناسی به نام چارلز گری ترجمه و تحشیه کرده و مقدمه‌ای سودمند بر آنها نوشته است. نویسندگان ونیزی به جهت دشمنی با عثمانی از دوستداران ایران و ایرانی بوده‌اند، اما هر چه باشد بیگانه بوده‌اند و طبعاً پاره‌ای از مطالبی که نوشته‌اند خالی از تعصب و غرض‌ورزی نبوده است. این عده در فاصله سال‌هایی که اوزون حسن بنیانگذار دودمان آق‌قویونلو و شاه طهماسب دومین شهریار سلسله صفوی بود به ایران آمدند و از نزدیک وضعیت ایران را مشاهده کرده‌اند و اقدامات شاهان ایرانی را در موقعیت‌های مختلف مشاهده کرده‌اند.²

¹ - حسن بیک روملو، احسن التواریخ، ج اول، تصحیح و تحشیه دکتر عبدالحسین نوایی، تهران، اساطیر 1384، مقدمه کتاب.

² - ترجمه دکتر منوچهر امیری، سفرنامه و نیزیان در ایران، چاپ اول، تهران، خوارزمی، 1349، مقدمه کتاب، ص 9 و 10.

جهت اینکه این سفرنامه‌ها در محدوده دوران مورد بحث این پژوهش نوشته شده‌اند و افراد خود در آن دوران حضور داشتند بسیار بااهمیت است. بیشترین استفاده این پژوهش از این منبع در قسمت اوضاع اقتصادی در بحث از کشاورزی و صنایع قم بوده است.

5- خلاصه التواریخ

این کتاب اثر قاضی احمد بن شرف الدین الحسین الحسینی قمی است. قاضی احمد قمی از مورخان قرن دهم هجری است. این اثر را به عنوان جلد پنجم تاریخ عمومی خود تألیف کرده است. چهار جلد آن مفقود و جلد اخیر، تاریخ صفویان از شیخ صفی، نیمه اول قرن هشتم تا اوایل قرن یازدهم (نخستین سال‌های سلطنت شاه عباس یکم) را در بر می‌گیرد. جلد نخست از ذکر صفات شیخ صفی شروع می‌شود و تا ذکر وقایع سال پنجاه و چهارم از سلطنت شاه طهماسب ادامه می‌یابد. در پایان تتمه‌ای از وقایع بعد از رحلت شاه طهماسب آورده شده است. جلد دوم از جلوس شاه اسماعیل دوم شروع و با ذکر گرفتار شدن یعقوب ذوالقدر و قتل وی (در دوره شاه عباس اول وقایع سال 999) پایان می‌یابد. پس از اتمام کتاب خود، آن را به شاه عباس هدیه کرد. عنوان‌گذاری و تقسیم مطالب کتاب از اول تا پایان سلطنت شاه اسماعیل اول بر اساس نام مشایخ سلسله و یا اتفاقات مهم قرار گرفته و از دوران شاه طهماسب به بعد بر اساس سال‌های پادشاهی است. هر سال با فصل بهار و عید نوروز آغاز می‌شود و معمولاً نام ترکی سال‌ها آمده است. بین دو نوروز یک رشته رویدادهای مهم به صورت فصل‌های فرعی وجود دارد و اتفاقات بااهمیت با ذکر روز و ماه و سال همراه است.

خلاصه التواریخ در حقیقت یک واقعه‌نگاری است و حوادث و تحولات سیصد سال تاریخ ایران را از سده هشتم تا یازدهم هجری قمری بیان کرده است. حوادثی که منجر به تأسیس دولت صفوی و استقرار آن به عنوان یک قدرت سیاسی و نظامی متمرکز بر اساس مذهب شیعه اثنی عشری گردید. قاضی احمد بی‌آنکه تحلیلی از ماهیت قضایا بدست دهد شرح جنگ‌های خارجی صفویه را به تفصیل بیان کرده است. اما او به دلیل اطلاعات فراوانش در زمینه ادبی و هنری مباحث گوناگونی را در کتاب خود آورده البته تنظیم مطالب این کتاب با

روش معینی دنبال نشده بلکه نویسنده هرچه به خاطرش آمده و آنچه را دیده یادداشت کرده است. قاضی احمد به دلیل شغل خاصش با مشاغل مکرر دولتی و حشر و نشر او با علما و فضلا و هنرمندان سبب شد با دید وسیع و انتقادی به قضایا بنگرد. در این کتاب نام و شرح حال مختصر علمای شیعه که در تحکیم مبانی مذهب و استقرار آن در ایران نقش بسیار مؤثری داشتند همراه با آثار و تألیفات آنان دیده می‌شود و کمتر آثار تاریخی از دوران صفوی دارای چنین خصوصیتی است. با وجودی که او همچون دیگر تاریخ‌نگاران متملق و خوش‌آمدگو تابع حاکم وقت بوده است ولی در وقایع‌نگاری او گاهی لحن انتقادی دیده می‌شود.¹

کتاب خلاصه التواریخ از بهترین و پرکاربردترین کتبی است که در این پژوهش از آن استفاده شده است و چون مورخ خود در بسیاری از وقایع شاهد بوده و مربوط به آن دوران بوده بسیار بااهمیت است و از این منبع در بسیاری از نقاط پژوهش و در همه فصول آن استفاده شده است. به عنوان نمونه در فصل اول این پژوهش در قسمت رجال سیاسی قم در دوره صفوی از این کتاب استفاده شده همچنین در فصل دوم در قسمت وقف و وقف‌نامه‌ها و در فصل سوم در قسمت شعرا و ادبا از این کتاب استفاده بسیاری شده است.

6- تاریخ عالم‌آرای عباسی

این کتاب تألیف اسکندربیک منشی است. او کتاب خود را به سه جلد با یک مقدمه تقسیم نموده است. جلد اول از سلسله نسب خاندان صفوی و شرح پادشاهی سلاطین پیش از شاه عباس تا آغاز سلطنت شاه عباس است. جلد دوم آن شامل وقایع سی ساله نخستین پادشاهی شاه عباس و مطابق با سال تألیف 1025 ه. ق است. جلد سوم آن که به مرگ شاه عباس خاتمه می‌یابد از سال 1026 به بعد به ترتیب پیش رفتن سال‌ها و روی دادن حوادث

¹ - کتاب ماه و جغرافی، سال 82، شماره 38، ص 163 و 164؛ قاضی احمد حسینی

قمی، خلاصه التواریخ تصحیح احسان اشراقی، تهران، دانشگاه تهران، 1359ش، مقدمه کتاب، ص 16-19.

نوشته شده است. در سراسر کتاب هرگاه مطلبی که مربوط به جلد دیگر می‌شده را در قسمت دیگر آورده است. برای اجتناب از آشفتگی ذهن خواننده تلاش بسیار دارد که هر مطلب را در جای خود آورد و بارها خوانندگان را به فصول قبل و بعد مطالب ارجاع داده است. او در تاریخ‌نگاری روشمند عمل کرده و در سراسر کتاب به روش دسته‌بندی کردن مطالب پای‌بند است. اسکندریک رویدادها را بر اساس سال‌نگاری می‌نویسد. روش دیگر او در ثبت رویدادهای تاریخ، ساده‌نویسی است و آشکارا در این امر توفیق نسبی داشته است. او بر روش سخت‌نویسی نویسندگان دیگر خرده‌گیری کرده و اذعان دارد که نتوانسته روش یکسانی را در سراسر کتابش رعایت نماید. از امتیازات کتاب او دقت عمل در نگاشتن حوادث تاریخی اوست و دیگر تا آنجایی که برای یک مورخ درباری میسر بود نگاه منصفانه‌ای به قضایا داشته است. دیدگاه مذهبی اسکندریک بر شیوه تاریخ‌نگارش بی‌تأثیر نبوده، در بینش مذهبی او گرایش‌های شیعیانه، آمیختگی دین و دولت دیده می‌شود. اسکندریک روش قدما را تعقیب کرده و ابتکاری از خود نشان نداده است. تنها امتیاز تاریخ عالم‌آرا این است که سال شمسی را اساس قرار داده و به دنبال آن مزایای این روش را که اتخاذ فرموده به تفصیل بیان داشته است، اما این روش را دقیقاً تعقیب نکرده است. مثلاً از سال 989 که سال جلوس شاه عباس بر مسند شاهی در خراسان است تا سال 996 که سال جلوس وی بر تخت سلطنت ایران زمین است سال‌ها را تعیین نکرده و حوادث این هفت سال را پشت سر هم یکجا آورده است حتی او متن نامه‌هایی که به پادشاهان و فرمانروایان جهان نگاشته شده نیاورده و همه جا خلاصه‌ای از مفهوم نامه را ذکر کرده است جز متن ترجمه یک نامه از پاپ. مصحح این کتاب بیان داشته او اغلب مطالبی را تحریر می‌کرده که جزء افتخارات به شمار می‌رفته. در نگارش غلط‌کاری‌ها و اشتباهات امساک می‌ورزد. از بیان حوادثی که عامل سرافکندگی بوده صرف نظر می‌کرده مانند مورخین بزرگ حتی به رمز و اشاره هم توسل نجسته است.¹

این پژوهش در بحث از اوضاع سیاسی از هر سه مجلد این کتاب در قسمت رجال

¹ - کتاب ماه و جغرافی، پی‌ش‌ن، ص 165 و 166.

سیاسی دوره صفویان بسیار استفاده کرده است. استفاده پژوهش از این کتاب در قسمت رجال سیاسی و اسناد بوده است.

7- تذکره تحفه سامی

این کتاب از منابع مهم دوره صفوی است که سام میرزای صفوی آن را تألیف کرده است. این کتاب مجموعه‌ای است حاوی شرح حال و احوال گروهی از گویندگان و سرایندگان فارسی‌زبان در نیمه اول قرن دهم هجری قمری که اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و روابط عمومی آن عصر را نشان می‌دهد. تذکره تحفه سامی امکان مطالعه اوضاع اجتماعی آغاز دوران صفویه را به ما می‌دهد و از این لحاظ اثری بسیار گرانبه‌است. این تذکره با سند و مدرک نشان می‌دهد که طی مدت پنجاه سال هفتصد و اندی شاعر تا آنجایی که سام میرزا به شرح حالشان دسترسی داشته در سراسر ایران وجود داشته‌اند و این یک نمودار ارزنده از چگونگی سطح معرفت عمومی ملت ایران در اوایل قرن دهم هجری است.¹

این پژوهش در قسمت اوضاع فرهنگی شیعیان در قم از این کتاب استفاده شایانی برده است و شرح حال بسیاری از شعرا از این کتاب گرفته شده است.

8- خلد برین

کتاب خلد برین یا حدائق الخلد نوشته میرزا محمد یوسف قزوینی در سال 1078 ه.ق است. این کتاب به هشت روضه تقسیم شده و به ترتیب در هر روضه به مباحث تاریخی به شرح زیر پرداخته شده است: 1- تاریخ پیامبران و پادشاهان پیش از اسلام 2- تاریخ پیامبر اسلام و امامان شیعه 3- تاریخ خاندان‌های اموی و عباسی 4- تاریخ دودمان‌های مهم روزگار خلفای عباسی 5- تاریخ چنگیزخان مغول و خاندان او 6- تاریخ تیمور و جانشینان او 7- تاریخ قراقوینلو و آق قوینلو و دیگر بازماندگان تیمور 8- پادشاهی صفویان (شامل هشت

¹ - سام میرزای صفوی، تذکره تحفه سامی، تصحیح رکن الدین همایونفرخ،

حدیقه: شاه اسماعیل اول، شاه طهماسب، شاهزاده مظفر و شاه اسماعیل دوم، سلطان محمد، شاه عباس اول، شاه صفی، شاه عباس دوم، شاه سلیمان). نشر کتاب به واسطهٔ واژه‌پردازی و کاربرد الفاظ و تشبیهات و استعارات تا حدودی سنگین است. ویژگی مهم کتاب ارائهٔ وقایع به صورتی بی‌طرفانه و همراه با مضمونی انتقادی می‌باشد. از مزایای کتاب تهیه و تنظیم فهرس مختلف اعلام تاریخی و جغرافیایی شامل آیات قرآنی و احادیث و روایات، نام‌های مکان‌ها، نام ایلات و طوایف، فهرست اشعار ترکی و فارسی کتاب‌ها و نوشته‌ها است که راهنمای مفید جهت پژوهشگران می‌باشد.¹

9- تذکرهٔ نصرآبادی

این کتاب اثر میرزا محمدطاهر نصرآبادی است که به نام شاه سلیمان صفوی تألیف شده که مشتمل بر شرح حال و آثار نزدیک به هزار نفر از شعرای عصر صفوی و معاصران میرزا محمدطاهر است. علاوه بر احیای نام هزار شاعر عصری صفوی، اخلاق و احوال دورهٔ صفوی و بسیاری از مطالب مهم تاریخی را در بر گرفته است. در این پژوهش در قسمت فرهنگی آن در بحث از شعرای قم از این کتاب بهرهٔ زیادی برده شده است.²

10- تربت پاکان

این کتاب اثر سید حسین مدرسی طباطبایی است. آقای مدرسی در دو مجلد آثار و بناهای قدیم محدودهٔ کنونی دارالمؤمنین قم را در این کتاب تشریح کرده است. جلد نخست این کتاب در سه بخش تدوین یافته است. بخش نخست آن تاریخ آستانه همراه با کتاب‌شناسی آن تشریح شده. بخش دوم آن در معرفی بناها و تزیینات است و بخش سوم دربارهٔ اسناد و احکام مربوط به آن است که اسناد شامل وقف‌نامه‌ها، اسناد و احکام مشاغل گوناگون آستانه

¹ - محمدیوسف و اله اصفهانی قزوینی، خلدبری، به کوشش می‌رهاشم محدث،

چاپ اول، تهران، می‌راث مکتوب، 1379، مقدمهٔ کتاب، ص 25 و 26.

² - اندی‌ش پژوهشگر بر اساس کتاب تذکرهٔ نصرآبادی.

چون تولیت، استیفا، صاحب نسقی، سرکشیکی، تدریس، خطابت، ضابطی، کفش‌داری، خدمت، از اواخر قرن ششم تا دوران معاصر پرداخته است.

مجلد دوم این کتاب به بررسی دیگر آثار دوره اسلامی این شهر می‌پردازد. نخست بناها و آثار موجود در شهر قم و سپس آثار پیرامون شهر و توابع و روستاهای آن شناسانده شده است. در بخش اول آثار شهر با تقسیم به مزارات و مساجد و مدارس و دیگر آثار گروه‌بندی شده و در هر یک معرفی بناها به ترتیب قدمت بوده است. لیکن در بخش دوم با توجه به اینکه شمار آثار قدیم در مضافات و پیرامون شهر به نسبت کم است تقسیم به اعتبار بلوکات بوده و ذیل نام هر روستا همه آثار کهن آن وصف گردیده است.¹

با توجه به این آقای مدرسی از پژوهشگران برجسته و بسیار کوشا و دقیق در مورد شهر قم است، اثر او در این پژوهش بسیار مورد استفاده قرار گرفته است. بخصوص در بحث اوضاع فرهنگی قم در قسمت شرح حال امامزادگان و معماری بناهای امامزادگان بسیار از این کتاب استفاده شده است. همچنین اسناد و فرامین شاهان و وقف‌نامه‌ها از این منبع بسیار آورده شده است.

¹ - مدرسی طباطبایی، تربیت پاکان، قم، چاپخانه، حکمت، بی‌تا، مقدمه کتاب، ص

چارچوب مفهومی

پژوهش علمی در هر رشته قبل از هر چیزی نیازمند ارائه تعریفی دقیق از عناصر اصلی پژوهش است. تعریفی که نشان‌دهنده رهیافت‌ها، انتظارات و برداشت‌های ما از آن پژوهش و ترسیم‌کننده حدود و قلمرو آن باشد و مانع برداشت‌های مختلف از عنوان پژوهش باشد. مفاهیمی که در این پژوهش نیازمند تعریف است مفاهیمی چون سیاست و امور سیاسی، اجتماع و امور اجتماعی، فرهنگ و امور فرهنگی و اقتصاد و امور اقتصادی است که برای تعریف این مفاهیم هر چند که نمی‌توان تعریفی دقیق ارائه داد ولی می‌توان به تعریفی قابل قبول و مورد نظر دست پیدا کرد. در تمام این زمینه‌ها دانشمندان زیادی تعاریف مختلفی ارائه داده‌اند که به مهم‌ترین تعاریف ارائه شده پرداخته می‌شود و سپس به تعریف مورد نظر در این پژوهش پرداخته می‌شود.

اجتماع:

اجتماع معادل Communaute در زبان فرانسه است که خود از ریشه لاتین Communis (مشارکت عامه) گرفته شده است. در زبان فارسی. اصطلاح «اجتماع» از زبان عربی اخذ شده و به معانی جماعت، انبوهی، اشتراک، وفاق عمومی و شباهت زیستی - گروهی جانوران یا گیاهان یک منطقه جغرافیایی با شرایط نسبتاً مساوی به کار رفته است. اصطلاح اجتماع و جامعه از مباحث اساسی، دقیق و ظریف جامعه‌شناسی عمومی است. متأسفانه این دو واژه را نادرست و نابه‌جا به کار می‌برند - شاید یکی از نخستین افرادی که در مطالعات اجتماعی و جامعه‌شناسی معادل‌های آلمانی این دو واژه را از یکدیگر متمایز دانست و به تعریف جداگانه این دو اصطلاح پرداخت، تونیس جامعه‌شناس آلمانی در کتابش اجتماع و جامعه نخستین تیپولوژی خود را ارائه داد و در سال 1912 این دو اصطلاح را جزء مقوله‌های اساسی جامعه‌شناسی محض معرفی نمود. او در این بحث برای اجتماع سه خصیصه اساسی و سه شرط اصلی آورد:

- 1- رابطهٔ خونی: مانند رابطهٔ مادری، جنسی و برادری.
- 2- رابطهٔ روحی و عاطفی و احساسی: مانند وفاق روحی و مشارکت حسی و عاطفی و هیجانی.
- 3- رابطهٔ محلی و همسایگی و وفاق جغرافیایی: مثل سکونت در یک محل، منطقه و سرزمین.

آنچه از این بحث حاصل است این است که اگرچه اجتماع بخشی از زندگانی اجتماعی انسان است ولی ریشهٔ آن تا عمق زندگانی حیوانی و نباتی امتداد یافته است و در آن از یک سو خواست طبیعی و ارادهٔ ناآگاه اثر و نقض بیشتری دارد و از سوی دیگر وفاق هم‌سو و ارگانیک در کار است.

کلیت اجتماع غالباً فاقد انتظام درونی و برونی خاص است. دوام و قوام اجتماع همچون دوام و قوام جامعه نیست هم کوتاه مدت و هم دارای نوعی جاودانگی مستتر است. این جاودانگی و هم‌سویی طبیعی است نه انتخابی و نه برخوردار از ارادهٔ سنجیده و حسابگرانه می‌باشد. در اجتماع پیوند اجتماع مبتنی بر تمایلات و کشش‌های غریزی، محیطی، احساساتی و تماس‌های محلی است، لذا در آن هیچ‌گونه فشار و سنگینی ضوابط و مضامین و موازین اجتماعی محسوس نیست و اگر هم محسوس باشد به آسانی تحمل‌پذیر است. در اجتماع، ترسیم و تصویر مکان معین الزامی نیست اگر هم باشد دوام و قوام چندانی ندارد و عقل سنجیده در تکوین و ظهور اجتماع نقشی ندارد. اما در جامعه ارادهٔ سنجیده، انتخابی و واجد هدف و عقل حسابگر مطرح است. در اجتماع نمی‌توان نظیر جامعه به دنبال نهادهای اجتماعی، سازمان‌های اجتماعی، اعتقادات اجتماعی رفت. نوعی همسانی و هم‌آوایی غیر عقلانی قوت دارد. در صورتی که در جامعه بخش‌ها، قسمت‌ها، نهادها، سازمان‌ها، جریان‌ها، اعتقادات، سلوک، رفتار و روابط خاص وجود دارد.

تکوین و تشکیل و تداوم اجتماع مبتنی و متکی بر عقل و روابط حساب‌شده نیست. در اجتماع تجانس و مشابهت در کار است. در اجتماع نظم و نظام اجتماعی موجود در جامعه

یافت نمی‌شود حتی اجزاء و عناصر تکوینی نظم و نظام اجتماعی و ترکیبات خاص آنها تعدد و تنوع این امور در اجتماع دیده نمی‌شود. مع‌ذلک انسان موجودی اجتماعی است. اجتماع فاقد ساختار منسجم است و تشکیل آن خود به خودی و بدون هدف از پیش تعیین شده و فاقد آرمان قبلی است در حالی که جامعه بدون هدف یا بدون هدف‌های خاص وجود ندارد.

نقش و پایگاه اجتماعی را در سیما و محتوای اجتماع نمی‌توان دید اما در جامعه هر یک از اعضاء دارای نقش‌ها و پایگاه‌های اجتماعی خاص و متعدد است و عضویت در جامعه موکول به پذیرش اجتماعی و جامعه‌طلبی است. در اجتماع همبستگی‌های گروهی و نظام روابط اجتماعی مبتنی بر فرهنگ (مادی و معنوی) در کار نیست و بر عکس در جامعه همبستگی‌های گروهی، نظام روابط مبتنی بر فرهنگ مادی و معنوی چشمگیر و به سهولت قابل شناخت است.

برای جامعه هم تعاریف متعددی آورده شده که از این قرار است:

- 1- برخی جامعه را مجمع روابط اجتماعی مردمان یک ناحیه تلقی می‌کنند.
- 2- هر تجمعی از افراد که دارای نهادها و فرهنگ مشخص است.
- 3- جامعه به عنوان مجموعه‌ای از نهادها و فرهنگ مشخص و قابل تمیز، گروهی ثابت از مردان و زنان با سنین تقویمی مختلف است.
- 4- جامعه مجموعه‌ای از مردم است که با هم زندگی می‌کنند، به هم تعلق دارند و در چند یا مجموعه‌ای از مصالح و منافع خویش به نحو مشترکند تا جایی که همه امور جامعه آنان را در بر می‌گیرد.
- 5- جامعه به صورت شبکه‌ای به هم پیچیده‌ای از گروه‌ها و طبقات اجتماعی است که دارای بافت کلی و جزئی هستند و صفات مشترک دارند.
- 6- جامعه حاصل شکل زندگی و فعالیت جمعی انسان‌ها در مقطع تاریخ است که مایه ظهور و فعالیت نهادها، سازمان‌ها، گروه‌ها و طبقات اجتماعی می‌گردد؛ و نیز در مفهوم محدود آورده است انواع منجز نظام‌های اجتماعی - تاریخی مانند جامعه ابتدایی، جامعه برده‌داری و

جامعه سرواز یا فنودالی و غیره.

7- جامعه دارای مجموعه‌ای از ارتباط‌های میان گروه‌های اجتماعی، طبقات اجتماعی و اقوام و قبایل مختلف است.

در بعضی موارد جامعه، مدینه، کشور و حکومت و دولت مشابه یکدیگر پنداشته شده‌اند که درست نبوده است. از قرون شانزده و هفده به تدریج از اختلاط و همسان تلقی نمودن حداقل دو واژه جامعه و حکومت پرهیز شد و نویسندگان منتقد فرانسه و انگلیس، حکومت را بخشی از جامعه محسوب داشتند و سپس تمایز حکومت و دولت را نیز به میان آوردند. تا زمانی که نخست آگوست کنت و بعد هربرت اسپنسر در صدد برآمدند که جامعه‌شناسی را به عنوان یک علم مجزا و مستقل درآوردند جامعه به صورت تجمعی از افراد که دارای خصایص مشترک (به عنوان موجودی اجتماعی) است استنباط شد. از قرن 19 بود که جامعه به عنوان واقعیتی مخصوص به خود تلقی شد و اصطلاح سوسیولوژی توسط کنت وضع گردید و یک علم مستقل معرفی شد.

8- اسپنسر جامعه را به عنوان یک سازمان مشترک یا زندگی مشترک سازمان‌یافته گروهی از افراد دانست که جهت استقرار تعاون در امور زندگی گرد آمده‌اند.

9- از نظر سام نر و کلر محققان اجتماعی آمریکا: جامعه گروهی از انسان‌هاست که برای زیستن و حفظ موجودیت خود به صورت مشترک زندگی می‌کنند.

10- عده‌ای جامعه و گروه را یکی دانسته‌اند و تعاریفی ارائه داده‌اند که هر دوی اینها را در بر می‌گیرد در صورتی که ممکن است در جامعه شبکه‌ای از گروه‌های مرتبط و مختلف یافت شود.

11- پارک، استاد دانشگاه شیکاگو و دی‌وپس آورده‌اند جامعه مجموعه‌ای از میراث اجتماعی، عادات، احساسات، رسوم و آداب، شعائر، و فنون فرهنگی است که لازمه رفتار اجتماعی مشترک می‌باشد. از مجموع تعاریف مربوط به جامعه استنباط ذیل حاصل می‌گردد:
جامعه انسانی شامل عده‌ای، گروهی یا گروه‌هایی از مردم است که در جایی ساکن

هستند و دارای نهادها، سازمان‌ها، تأسیسات خاص اجتماعی، مقررات و قواعد، اعتقادات و ارزش‌ها و نیز روابطی هستند، امور و مسایل مشترک دارند، هدف یا هدف‌هایی را تعقیب می‌کنند و مشارکت آنها ارادی و آگاهانه و ارتباطات آنها منشأ همه نوع فعالیت می‌گردد.¹ در واقع هر جا در این پژوهش از اجتماع و امور اجتماعی سخن به میان می‌آید اجتماع به مفهومی که در این چارچوب بیان شد نیست بلکه اجتماع در اینجا منظور همان جامعه و ملزومات جامعه است و منظور از اجتماع در اینجا همه مفاهیمی است که برای جامعه بیان شد و مفهومی که در این پژوهش از اجتماع ارائه شد به جهت این بود که خلط مبحث پیش نیاید. چرا که با مطالعه متن پژوهش متوجه این می‌شویم که ما از یک جامعه سخن می‌گوییم نه یک گروه و اجتماعی که هیچ سازماندهی خاصی ندارد و دیگر خصوصیتی که برشمرده شد و بهترین تعاریفی که می‌توان این پژوهش را بر آن منطبق کرد تعریف آخری است که استنباط از همه تعاریف برشمرده است. و امور اجتماعی هم هر امری است که مربوط به جامعه و روابط بین افراد جامعه و مسائل خاص بین آنهاست.

سیاست:

سیاست در معنی یونانی علم حکومت بر شهر بود. سیاست از واژه یونانی پولیس (Polis: شهر) برگرفته شده است. ارسطو گفته است: انسان به حکم Physis موجودی است که برای زندگی در Polis آفریده شده است. از نظر یونانی‌ها سیاست دانشی مربوط به امور یک شهر بود؛ اما در یونان شهر و دولت از هم جدایی‌ناپذیر بودند. یونانی‌ها در جاهایی زندگی می‌کردند که ما امروزه آنها را دولت‌شهر می‌نامیم. هر دولت‌شهر، حومه و اراضی آن را در بر می‌گرفت. افزون بر آن واژه پولیس در زبان یونانی تنها در برگیرنده شهر نبود بلکه در معنی دژ، دولت و جامعه هم به کار می‌رفت. در واقع سیاست در معنی یونانی علم حکومت بر شهر بود.

¹ - دکتر محمد آراسته‌خو، فرهنگ اصطلاحات علمی - اجتماعی، چاپ اول، تهران،

این معنی را سلی می مطرح کرده و سیاست را علم شهرها نامیده است. مفهوم پذیرفته شده و به کار رفته امروزین سیاست از مفهوم علم سیاست فراتر می رود. امروزه واژه سیاست به مسائل جاری حکومت و جامعه که ماهیت اقتصادی و سیاسی در مفهوم علمی دارند اشاره می کند. وقتی گفته می شود کسی به سیاست علاقه دارد مقصود آن است که او به مسائل جاری کشور مانند مسائل صادرات و واردات، مسائل مربوط به کار و کارگر، روابط قوه مجریه با قوه مقننه، فعالیت های سیاسی - اقتصادی و فرهنگی - اجتماعی توجه دارد. در این معنی سیاست فراتر از یک علم است و سیاستمدار هم کسی است که در این گونه مسائل شرکت فعال دارد و تصمیم گیری می کند هرچند که ممکن است درک و شناخت چندان درستی هم از اصول و بنیان های علم سیاست نداشته باشد. در حالی که علم سیاست آگاهی مشترک انسان ها در همه جامعه هاست. سیاست کشورها با هم تفاوت دارد. بدین قرار، هم معنی زبان شناختی و اشتقاقی و هم کاربرد عمومی سیاست را فراگیرتر از موضوع واقعی و موجود علم سیاست می گرداند، اما بهتر است برای اشاره به آگاهی و دانش سیاسی، نام علم سیاست پذیرفته شود. بسیاری از متفکران و پژوهشگران سیاسی هم برای دانش و آگاهی مشترک سیاسی علم سیاست را بر سیاست که در معنی یونانی جنبه نظری و عملی را با هم دارد ترجیح داده اند یا به دیگر سخن جنبه نظری سیاست را با علم سیاست و جنبه عملی آن را با همان واژه سیاست بیان کرده اند. متفکران تاریخ پیشین چون ارسطو اصطلاح سیاست را بر علم سیاست ترجیح داده اند. برخی از پژوهشگران معاصر تردید کرده اند که آیا پدیده های سیاسی را می توان به شیوه علوم دقیق بررسی کرد یا نه و در نتیجه در علم بودن سیاست شک کرده اند اما اغلب آنها موافق هستند که مطالعات و بررسی های سیاسی باید از کارهای جاری سیاسی جدا و متفاوت باشد، اما چنین کاری باعث سردرگمی می شود. علم سیاست نه تنها اصول و بنیادهای مربوط به سازمان های سیاسی و رفتار سیاسی را بررسی می کند بلکه فعالیت گروه ها و نهادهای گوناگونی را هم که در تلاش کسب، افزایش یا حفظ قدرت و نفوذند مطالعه می کند و علم سیاست جنبه های نظری و عملی پدیده های سیاسی را بررسی می کند.

نولی چند تعریف از سیاست را آورده است:

1- سیاست، حکومت کردن بر انسان‌هاست در مورد کسانی که حکومت می‌کنند و کسانی که بر آنها حکومت می‌شود، میان فرمانروا و فرمانبردار بحث می‌کنند و استدلال می‌نمایند که این رابطه مرکز زندگی سیاسی است.

2- سیاست، مبارزه برای قدرت است. مهم‌ترین تعریف سیاست در میان متفکران سیاسی غرب این است که آن را مبارزه برای قدرت و نفوذ و اعمال آن در جامعه می‌دانند.

3- سیاست، توزیع آمرانه ارزش‌هاست که به ایستون تعلق دارد و انتزاعی‌ترین مفهوم سیاست است.

تعریف خود نولی اینکه همه آن فعالیت‌هایی که مستقیم یا غیر مستقیم با کسب قدرت دولت، تحکیم قدرت دولت و استفاده از قدرت دولت همراه است. او در واقع، سیاست را مبارزه برای کسب، حفظ، افزایش یا نمایش قدرت می‌داند.¹

بهترین و مناسب‌ترین تعریف از سیاست و امور سیاسی که منظور این پژوهش است این تعریف است.

سیاست در معنای عام: هر گونه راهبرد و روش و مشی برای اداره یا به‌کرد هر امری از امور، چه شخصی چه اجتماعی سیاست گفته می‌شود. چنانکه از سیاست اقتصادی، نظامی، مالی، آموزشی و جز آنها. سخن می‌گوییم.

سیاست به معنای خاص هر امری که مربوط به دولت و مدیریت و تعیین شکل و مقاصد و چگونگی فعالیت دولت باشد از مقوله امور سیاسی است. بنابراین هرگاه از سیاست به معنای خاص سخن می‌گوییم همواره با دولت، یعنی سازمان قدرت در جامعه، که نگهبان نظم موجود یا پیش‌برنده آن است سروکار داریم. امور سیاسی شامل مسائل مربوط به ساخت دولت، ترتیب امور در کشور، رهبری طبقات، مسائل کشاکش بر سر قدرت سیاسی میان احزاب و گروه‌های

¹ - عبدالرحمن عالم، بنیادهای علم سیاست، چاپ دوم، تهران، نشر نی، 1375.

بانفوذ و غیره است. همچنین روابط میان ملت‌ها و دولت‌ها از این مقوله است.¹

فرهنگ

فرهنگ با اندک تمایزی معادل CULTURE در زبان فرانسه است که این از واژه لاتین CULTURA به مفهوم عمل بار آوردن و پرورش دادن و کاشتن گرفته شده است. در زبان پهلوی فرهنگ را فرهنگ می‌گفتند. فرهنگ در لغت به معنای کتاب لغت، مجموعه آداب و رسوم و مجموعه علوم، معارف و هنرهای یک قوم به کار رفته است.

در زبان فارسی، معانی، مفاهیم و کاربرد فرهنگ بسیار گسترده‌تر و عمیق‌تر از کاربرد کالچر در زبانهای اروپایی است. در این بحث بیشتر به تعاریف، مفاهیم و ماهیت فرهنگ توجه شده است. نه دقیقاً کالچر. یکی از مفاهیم و تعاریف فرهنگ در فارسی عبارت است از:

1- راه و رسم و وسایل زندگی که در میان اعضای یک جامعه رایج است و افراد جامعه به نحوی مستقیم یا غیر مستقیم از طریق تعلیم و تربیت، آنها را کم و بیش از نسلی به نسل دیگر نقل می‌دهند و در این راه معمولاً تغییر و تحویلی، گرچه ناچیز باشد هم در اجزاء و عناصر و هم به درجاتی در کلیت فرهنگ روی می‌دهد.

2- مجموعه وسایل، ابزارها و تدابیر و اخلاقیاتی که انسان برای پاسخگویی به نیازهای فیزیولوژیک (مربوط به خوراک، پوشاک، مسکن و...) و ایدئولوژیک (مربوط به آراء، عقاید، گرایش‌های روحی و فکری...) به کار می‌برد.

3- فرهنگ ارثیه اجتماعی است و زمینه و بستر و اساس رفتارهاست. به عبارت دیگر فرهنگ از پراکندگی نیازهای مادی و معنوی انسان در جامعه می‌کاهد و در شکل و محتوا آنها را تقارن و حدت می‌بخشد.

4- تعاریفی از سوی بعضی اشخاص ارائه شده که فقط به جنبه‌های غیر مادی فرهنگ تأکید شده است و از جنبه‌های مادی غفلت شده مثلاً تایلور می‌گوید: فرهنگ مجموعه پیچیده

¹ - داریوش آشوری، *دانشنامه سیاسی*، چاپ اول، تهران، انتشارات سهروردی، 1366.

معارف، معتقدات، هنر، اخلاق، قانون، سنت، آداب و عاداتی است که اعضاء از محیط اجتماعی خود به ارث می‌برند.

پس فرهنگ زاینده زبان، ادبیات، هنر، فن و پرورش‌دهنده تدریجی و هدایت‌کننده عادات و رسوم، اخلاق و قوانین و ارزش‌های معمول و مرسوم در جامعه و سایر محصولات فکری و اجتماعی انسان است. تعریف‌های دیگری از فرهنگ شده است از جمله تعاریف تشریحی که تکیه آن بر عناصر تشکیل‌دهنده فرهنگ است. تعاریف تاریخی که تکیه بر میراث اجتماعی است، تعاریف هنجاری که تکیه بر قاعده یا راه و روش است، تعاریف روانشناختی که تکیه بر فرهنگ همچون وسیله سازواری و حل مسائل است، تعاریف ساختی که تکیه آن بر الگوسازی یا سازمان فرهنگ است. تعریف‌های تکوینی داریم که تکیه بر فرهنگ به عنوان فرآورده یا ساخته است که دانشمندان متعددی در این زمینه‌ها تعاریف متعددی ارائه داده‌اند که یکی از آن تعاریف از رویتر است که اصطلاح فرهنگ را به معنای مجموع آفرینش‌های بشری و به معنای نتایج سازمان‌یافته تجربه بشری تا زمان کنونی به کار می‌رود. فرهنگ شامل همه چیزهایی است که بشر به صورت ابزارها، جنگ‌افزارها، سرپناه‌ها و دیگر کالاهای مادی و فرایندهای ساخته است شامل همه چیزهایی است که از جهت دیدها و باورها، اندیشه‌ها، داوری‌ها، قانون‌ها، نهادها، هنرها و علوم فلسفه و سازمان اجتماعی ساخته و پرداخته شده است. فرهنگ همچنین شامل همبستگی‌های درونی این عناصر و دیگر جنبه‌های زندگی بشری است. بدانسان که آن را از زندگی حیوانی جدا می‌کند. هر چیز مادی و غیر مادی که به دست بشر در جریان زندگی آفریده شده باشد در مفهوم فرهنگ جای می‌گیرد.

یکی از تعاریفی که برای فرهنگ در بالا اشاره شد تعاریف تشریحی است که تکیه آن بر عناصر تشکیل‌دهنده فرهنگ است کلاکن و کلی فرهنگ را بر اساس تعاریف تشریحی به معنای گنجینه انباشته‌ای از آفرینندگی بشر مانند کتاب‌ها، بناها و مانند آن و نیز دانش هماهنگ کردن خود با محیط، چه انسانی و چه طبیعی (همچنین) زبان، رسوم و نظام آداب، فضایل

اخلاقی، دین و احکام شایست و ناشایست می‌دانند که با گذشت روزگاران پدید آمده است.¹ به نظر می‌رسد این مناسب‌ترین تعریفی است که می‌توان بحث فرهنگ در این پژوهش را بر پایه آن بررسی کرد. و هر عناصری که پیرامون بحث فرهنگ ذکر شود امور فرهنگی نامیده می‌شود.

اقتصاد

تعاریف بسیاری برای اقتصاد صورت گرفته اما تعریفی دقیق از این بحث بسیار مشکل است. تعاریف اولیه غالباً بر حسب ثروت ارائه شده‌اند. آدام اسمیت کتاب اقتصاد معروف خود را بررسی ماهیت و دلایل ثروت ملل نام نهاد و جان استوارت میل اقتصاد را علم تولید و توزیع ثروت تعریف می‌کند. امروز بخش عمده‌ای از اقتصاد مسأله مبادله را بررسی می‌کند. پیگو اقتصاد را بر حسب رفاه تعریف می‌کند و می‌گوید اقتصاد ابزاری برای مطالعه چگونگی افزایش تولید و بهبود بخشیدن به استاندارد زندگی مردم است.

اقتصاد با حداکثر کردن ارضای نیازهای مادی جامعه با توجه به منابع محدود و به کار گرفتن منابع محدود با کارایی بیشتر است.

در واقع اقتصاد هر عمل یا کاری است که با ایجاد مطلوبیت یا خدمت جهت تأمین حوائج بشری سروکار داشته باشد. به معنای محدودتر و روشن‌تر تولید کالا یا خدمت به طرزی مؤثر و با هزینه نسبتاً کم طبق معلومات فنی موجود با کارآمدترین وسیله.

منابع اقتصادی در دسترس جامعه به چهار گروه تقسیم می‌شود. 1- منابع طبیعی 2-

منابع انسانی (نیروی کار) 3- سرمایه 4- تکنولوژی یا دانش فنی.

1- منابع طبیعی شامل کلیه پدیده‌های به کار گرفته شده در تولید است که طبیعت در

اختیار ما گذارده است. مقدار در دسترس این منابع ثابت می‌باشد و در کنترل بشر نیست.

2- منابع انسانی: منابع انسانی از جمعیت ناشی می‌گردد و مراد جمعیت فعال که افراد

¹ - داریوش آشوری، *تعریف‌ها و مفهوم‌ها*، تهران، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، 1357.

16 تا 60 سال است.

3- سرمایه: سرمایه یک جامعه در هر زمان موجودی ماشین‌آلات، ابزار و وسایل، ساختمان‌ها، جاده‌ها و وسایل حمل و نقل آن جامعه می‌باشد. سرمایه با استفاده از نیروهای مولد برای افزایش ارزش یا کارآیی منابع طبیعی و انسانی برای استفاده به منظور تولید کالا و خدمات مصرفی ایجاد می‌شود. فعالیت‌هایی که به ایجاد سرمایه یا افزایش سرمایه موجود می‌انجامد سرمایه‌گذاری است.

از نظر اقتصاد تولید به مفهوم ساخت کالا یا ارائه خدمات می‌باشد. خدماتی مانند خدمات ارائه شده به وسیله پزشکان، معلمان، تعمیرکاران و غیره است. زیرا هدف همه آنها از ارائه خدمت ارضای نیازهای دیگر افراد مردم است. از این گذشته آنها که در شبکه توزیع به کار اشتغال دارند مانند عمده‌فروشان، خرده‌فروشان و کارکنان در واحدهایی که به حمل و نقل کالا یا مسافر مشغولند بخشی از شبکه تولید به حساب می‌آیند؛ زیرا تولید کالا تا زمانی که کالا به دست مصرف‌کننده نرسد کامل نمی‌گردد.

مهم‌ترین عاملی که میزان تولید یک کشور را تحت تأثیر قرار می‌دهد کمیت و کیفیت منابع تولیدی آن یعنی زمین، کار و سرمایه می‌باشد.

زمین در برگیرنده تمامی منابع طبیعی مانند زمین‌های مزروعی، معادن و آب‌هایی است که در آن ماهی‌گیری ممکن می‌باشد.

سرمایه در برگیرنده طیف وسیعی از منابع مانند کارخانه، ابزار، ماشین‌آلات، مواد خام، کالاهای نیمه ساخته و وسایل حمل و نقل است که همگی دارای یک ویژگی مشترک هستند. این ویژگی این است که این کالاها را به خاطر خود آنها نمی‌خواهیم بلکه به خاطر آن می‌خواهیم که می‌تواند در تولید دیگر کالاها به ما کمک کنند. اگرچه زمین در برگیرنده تمامی منابعی است که طبیعت در اختیار ما می‌گذارد اما سرمایه حاصل تجمع کوشش‌های افراد بشر در گذشته می‌باشد.¹

¹ - دکتر مهدی تقوی، مبانی علم اقتصاد، چاپ دوم، تهران، مرکز آموزش و پژوهش

با مشخص شدن تعریف اقتصاد که منظور همان چهار منبع اقتصادی است که ذکر شد هر امری که پیرامون این چهار منبع ذکر شود از امور اقتصادی شمرده می‌شود. در این پژوهش هم هر جا از امور اقتصادی سخن به میان آید منظور همان چهار طیف منابع اقتصادی است که ذکرش در این چارچوب رفته است.

جمع‌بندی چارچوب مفهومی

در قسمت چارچوب مفهومی تعاریف متناسب با مفاهیم امور اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی بیان شده است. در قسمت اجتماعی تعریف لغوی آورده شد. بدین قرار که اصطلاح اجتماع در زبان فارسی از زبان عربی گرفته شده است که به معانی جماعت، انبوهی، اشتراک، وفاق عمومی و شباهت زیستی - گروهی جانوران یا گیاهان یک منطقه جغرافیایی با شرایط نسبتاً مساوی به کار رفته است به نادرست واژه اجتماع و جامعه در بسیاری اوقات به جای هم به کار برده شده و این یک اشتباه مفهومی است که باید به آن توجه کرد. اجتماع بنا به نقل تونیس جامعه‌شناس آلمانی سه خصیصه رابطه خونی، رابطه روحی و عاطفی و رابطه محلی و همسایگی و وفاق جغرافیایی را داراست. اجتماع فاقد انتظام درونی و برونی و دوام طولانی و فاقد هدف و عقل و روابط حساب شده است. در اجتماع افراد نقش و پایگاه خاصی ندارند و همبستگی‌های گروهی آنان مبتنی بر فرهنگ مادی و معنوی نیست. ولی در جامعه بر عکس این موارد فوق است. در این چارچوب برای جامعه یازده تعریف ذکر شده که از مجموع این یازده تعریف یک تعریفی که متناسب با این پژوهش است استنباط شده است. این تعریف از این قرار است که جامعه انسانی شامل عده‌ای، گروهی یا گروه‌هایی از مردم است که در جایی ساکن هستند و دارای نهادها، سازمان‌ها، تأسیسات خاص اجتماعی، مقررات و قواعد، اعتقادات و ارزش‌ها و نیز روابطی هستند، امور و مسایل مشترکی دارند، هدف‌هایی را تعقیب می‌کنند و مشارکت آنها ارادی و آگاهانه است و ارتباطات آنها منشأ همه نوع فعالیت می‌گردد.

در مفهوم سیاست هم ابتدا راجع به پیشینه این واژه صحبت شده که سیاست از واژه یونانی Polis (شهر) گرفته شده که به معنی علم حکومت بر شهر بوده است. اما امروزه واژه سیاست به مسائل جاری حکومت و جامعه که ماهیت اقتصادی و سیاسی در مفهوم علمی دارند اشاره می‌کند. نولی سه تعریف از سیاست را در این قسمت آورده است که به طور خلاصه: سیاست حکومت کردن بر انسان‌هاست که بحث حکومت‌کنندگان و حکومت‌شوندگان است. تعریف دیگر: سیاست مبارزه برای قدرت است و سیاست توزیع آمرانه ارزش‌هاست که انتزاعی‌ترین مفهوم سیاست است. او سیاست را مبارزه برای کسب، حفظ، افزایش یا نمایش قدرت می‌داند. اما اگر بخواهیم تعریفی متناسب با این پژوهش ارائه دهیم سیاست را به معنای خاص و عام تعریف می‌کنیم که سیاست در معنای عام هر گونه راهبرد و روش و مشی برای اداره یا به‌کرد هر امری از امور چه شخصی و چه اجتماعی است و در معنای خاص هر امری که مربوط به دولت، مدیریت، تعیین شکل، مقاصد و چگونگی فعالیت دولت باشد از مقوله امور سیاسی است که این امور سیاسی شامل مسائل مربوط به ساخت دولت، ترتیب امور در کشور، رهبری طبقات، مسائل کشاکش بر سر قدرت سیاسی میان احزاب و گروه‌های بانفوذ و غیره است.

در مفهوم فرهنگ باید بگوییم که این واژه معادل Culture زبان فرانسه است که خود این واژه از واژه Cultura به معنی پرورش دادن و کاشتن گرفته شده است. در لغت به معنی مجموعه آداب و رسوم، علوم، معارف و هنرهای یک قوم است اما تعاریف دقیق‌تری ارائه شده که هر کدام به سمت و سوی خاصی گرایش پیدا کرده‌اند بعضی اشخاص فرهنگ را امری مادی و بعضی امری کاملاً معنوی می‌دانند که در این قسمت آورده شده است. برخی دیگر هم تعاریف دیگری آورده‌اند از جمله تعاریف تشریحی که تکیه آن بر عناصر تشکیل‌دهنده فرهنگ است یا تاریخی است و تکیه آنها بر میراث اجتماعی است یا هنجاری است و تکیه آن بر قاعده و راه و روش است یا روان‌شناختی است که تکیه آن بر فرهنگ همچون وسیله سازواری و حل مسائل است یا تعاریف ساختی است که تکیه آن بر الگوسازی یا سازمان فرهنگ است.

تعریف دیگر تعریف تکوینی است که تکیه بر فرهنگ به عنوان فرآورده یا ساخته است که دانشمندان متعددی در این زمینه تعاریفی را ارائه داده‌اند که یکی از آنها رویتر است که اصطلاح فرهنگ را به معنای مجموع آفرینش‌های بشری و نتایج سازمان‌یافته تجربه بشری تا زمان کنونی به کار برده است.

از تعاریف ارائه شده که متناسب با این پژوهش است تعاریف تشریحی است که تکیه آن بر عناصر تشکیل دهنده فرهنگ است که دو دانشمند به نام کلاکن و کلی فرهنگ را بر اساس تعاریف تشریحی گنجینه انباشته‌ای از آفرینندگی بشر مانند کتاب‌ها، بناها و مانند آن و نیز دانش هماهنگ کردن خود با محیط چه انسانی و چه طبیعی همچین زبان، رسوم و نظام آداب، فضایل اخلاقی، دین می‌دانند که با گذشت روزگاران پدید آمده است.

چهارمین مفهوم که در این چارچوب به آن اشاره شد مفهوم اقتصاد است. اقتصاد در واقع هر عمل یا کاری است که با خدمت جهت تأمین حوائج بشری سروکار داشته باشد که این خدمت یا در زمینه تولید کالا یا خدمت به طرزی مؤثر که موجب رفاه حال افراد شود. این خدمت می‌تواند پزشکی، معلمی، تعمیرکاری، عمده و خرده‌فروشی و غیره باشد. در واقع هر اقتصاد به چهار منبع متکی است تا بتواند حوائج مادی بشر را تأمین کند. این منابع: طبیعی، انسانی، سرمایه و تکنولوژی است. منابع طبیعی آن چیزی است که طبیعت در اختیار ما گذارده تا در تولید کالاها از آن استفاده کنیم. منابع انسانی جمعیت فعالی است که قادر به کار کردن و عرضه خدمات تولیدی هستند که در اصطلاح نیروی کار گفته می‌شود. سرمایه یک جامعه در هر زمان موجودی ماشین‌آلات، ابزار و وسایل، ساختمان‌ها، جاده‌ها و وسایل حمل و نقل آن جامعه می‌باشد.

تکنولوژی هم همان دانشی است که به وسیله آن می‌توان بهترین استفاده را از ابزار و وسایل به کار برد تا توانست بهترین خدمات و تولیدات را ارائه داد.

با توجه به این تعریف از اقتصاد باید بگویم هر چهار منبع اقتصاد در این پژوهش کاربرد داشته است و مقصود از اقتصاد و امور اقتصادی در این پژوهش همه مواردی است که با این

چهار منبع اقتصادی ارتباط داشته باشد.

سخن مقدماتی

قبل از اینکه به مطالب اصلی پژوهش بپردازیم لازم است به چند نکته اشاره شود. ابتدا اینکه بنا بود این پژوهش بر پایه چهار فصل تنظیم شود و به طور جداگانه اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی قم بررسی شود. ولی به دلیل اینکه بسیاری از مباحث سیاسی و اجتماعی با هم تداخل داشتند آنها را در هم ادغام کردیم تا مشکل تداخل مباحث برطرف شود. مثلاً بعضی از مباحث اجتماعی بودند که نقش بسیاری در سیاست داشتند و نقش اجتماعی پرنفوذی هم داشتند از این جهت بهتر دیدیم که این دو فصل در هم ادغام شود. اما پس از مطالعه و بررسی و نظر استاد راهنما تصمیم گرفته شد همان تقسیم‌بندی اولیه بر مبنای چهار فصل رعایت شود. برای اینکه این پژوهش به ثمر نشیند زحمات فراوانی کشیده شده است. بیشتر منابعی که به این موضوع مربوط می‌شده بررسی شده است. مطالبی که به صورت منسجم در این پژوهش دیده می‌شود همه در کتب مختلف به صورت اطلاعاتی پراکنده بودند که طی مطالعه و بررسی در این پژوهش جمع‌آوری شدند. مطلب دیگر اینکه مطالب فصول این پژوهش بسیار به هم مربوط می‌باشد و تفکیک هر کدام از یکدیگر مشکل بود مثلاً زمانی که از اوضاع سیاسی قم بحث می‌شود بعضی مباحث به حیطه اجتماع بیشتر مربوط می‌شود یا بر عکس و یا زمانی که از اقتصاد بحث می‌شود بعضی از مباحث اقتصادی به حیطه اجتماع برمی‌گردد و یا به حیطه فرهنگ یا هنگامی که از قلمرو فرهنگ به طور جداگانه بحث می‌شود بسیاری از مباحث اجتماعی در قلمرو فرهنگ داخل می‌شود زیرا فرهنگ خود یکی از مؤلفه‌های اجتماعی است و اجتماع بدون فرهنگ وجود ندارد. بدین جهت تفکیک فرهنگ از اجتماع حتی در حیطه پژوهش کاری دشوار است. همین طور مقوله‌های دیگر مثلاً در بحث اوقاف، بسیاری از کتب آن را در قسمت اقتصادی ذکر کرده‌اند. در حالی که این امر بیشتر یک امر اجتماعی و فرهنگی است ولی چون با این نظام بسیاری از مشکلات اقتصادی برطرف می‌شود و رونق و آبادانی در پرتو این امر دیده شده آن را بیشتر در مقوله اقتصادی ذکر کرده‌اند.

تفکیکی که در این پژوهش صورت گرفته فقط به خاطر این است که با یک نظم و انسجام بهتری به مطالب پرداخته شود.

مطالب دی‌گری که آوردنش در این قسمت لازم به نظر می‌رسد این است که با هماهنگی دانشگاه به موزه آستانه قم مراجعه کردم و تصاویری مناسب مطالب این پژوهش جمع‌آوری نمودم ولی به دلیل وجود موانع در جلوی تصاویری و عدم شفافیت لازم از کیفیت مناسبی برخوردار نبود؛ بدین جهت از آوردن تصاویر گرفته شده امتناع ورزیدم و از تصاویر کتابی که توسط سازمان میراث فرهنگی منتشر شده بود به دلیل کیفیت بالای تصاویر آن، استفاده کردم و آن را ضمیمه رساله نمودم.

در پایان از زحمات استاد محترم جناب آقای دکتر محسن الویری در سمت استاد راهنما و همچنین جناب آقای دکتر سید حسینی فلاحزاده در سمت استاد مشاور تشکر و قدردانی می‌نمایم که مرا در تدوین این رساله یاری رساندند.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد